

HOOFDSTUK III

HET HEDEN

Wording en vestiging der Reformatie hebt U in vogelvlucht kunnen overzien. U bent tenslotte terechtgekomen bij de tegenwoordige kerkprovincie Noord-Brabant met Limburg. Met de instelling van dit lichaam in 1875 sluit de historie af en staan wij in het heden van de moderne tijd. Het heden van de technische revolutie, het heden van de maatschappelijke verschuiving, ook het heden van het herleven van het kerkelijk bewustzijn. De tijden zijn wel heel anders dan drie eeuwen geleden. Het Zuiden is geen wingewest meer, maar neemt, nu het emancipatieproces geestelijk en materiëel afgesloten is, een belangrijke plaats in in de Nederlandse volksgemeenschap. De industrialisatie heeft het aanzien van deze vroeger achterlijke streken volkomen veranderd. Hoe staat nu in dit heden de Nederlandse Hervormde Kerk.

De stormen der 19e eeuw hebben haar aanvankelijk nauwelijks beroerd. De kleine, geïsoleerde gemeenten hadden weinig contact met het Noorden en voerden een afzonderlijk bestaan. Zo komt het dan ook, dat met uitzondering van het Land van Heusden en enkele steden, Afscheiding en Doleantie zich practisch niet hebben weten door te zetten. Pas na de eeuwwisseling en de eerste wereldoorlog begint hierin verandering te komen. De moderne verkeersmiddelen hebben voor goed een einde gemaakt aan het isolement. De sterke uitbreiding der industrie in enkele centra, de Peelontginning heeft velen naar het Zuiden gebracht. Dit heeft onwillekeurig zijn invloed uitgeoefend op de statische toestand der gemeenten. Het is wonderlijk om te zien, hoe in sommige gemeenten het zielental abrupt groter of kleiner wordt. Zo zijn er gemeentekernen, die wandelen, opbloeien, plotseling afsterven, om dan opnieuw op te rijzen. Er zijn streken, waar slechts een geluid in mineur gehoord kan worden, maar gelukkig staan daar andere gebieden tegenover, waar alles in majeur gestemd is. Al is dan organisatorisch het gebied een eenheid, de onderlinge verschillen zijn eigenlijk nog veel groter geworden.

De ontwikkeling en groei in het mijndistrict van Limburg

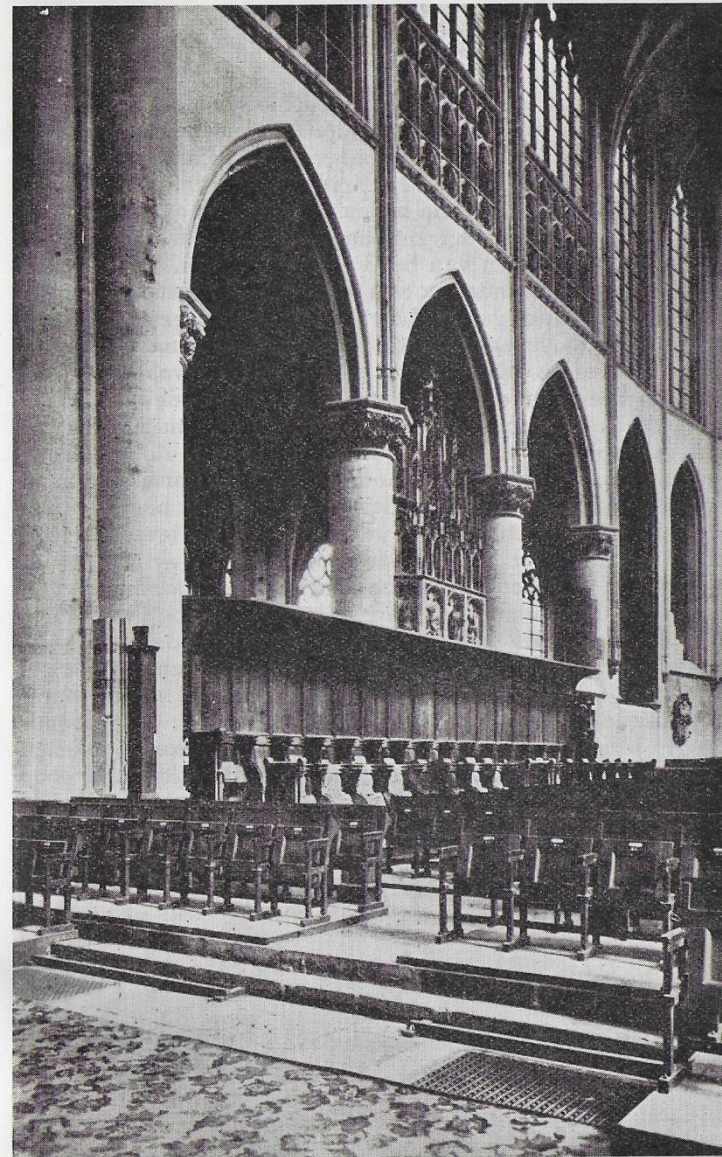
heeft de daar zeer sterk groeiende gemeenten voor velerlei problemen geplaatst. De oude dorpsgemeenschappen werden onverwacht en tegen hun wil geconfronteerd met de moderne levensvragen. Nieuwe vormen van kerkelijk leven en nieuwe takken van arbeid konden zich daar dan ook ten volle ontplooiën. De gemeenten van dit district vertonen dan ook een sterk ontwikkeld gemeentelven, dat zich los heeft gemaakt van de traditie en dat soms nog moet worstelen, om nieuwe vormen te vinden. Dat de kerkelijke stijl en activiteit in deze gebieden geheel anders is dan op het Oost-Brabantse platteland, waar de kleine Hervormde Gemeenten een zuiver agrarische inslag vertonen, spreekt wel vanzelf. Hier is het probleem voor de Kerk de grote afstanden, die een intensieve bearbeiding moeilijk maken, terwijl de dorps- en streektraditie enigszins vreemd staat tegenover de nieuwe vormen van kerkelijke arbeid. Deze kleine gemeenten, die in het algemeen zeer trouwe kernen vormen, staan nog zeer sterk onder de invloed van het 19e eeuwse denken. Zo kan men in sommige gemeenten duidelijker dan elders in den lande nog de invloed van het Réveil constateren, een warme niet-dogmatische prediking wordt daar in het algemeen zeer gewaardeerd. Weer een ander karakter dragen de kleine steden in dit gebied, waar we typische ambtenaarsgemeenten hebben met een zeer sterk wisselende bevolking. Hier treffen we ambtenaren, spoorwegmensen, politie en grensbeambten aan, die in hun standplaatsen meestal niets anders zien dan een doorgangstation in hun ambtelijke carrière. Zij voelen zich niet vast gebonden met de plaats en wachten op de dag, dat ze promotie maken. Zij komen uit alle streken van het land en het komt wel eens voor, dat regionale verschillen hun parten spelen. De Drent blijft Drent en de Hollander wacht op de dag, dat hij overgeplaatst wordt naar het Noorden. Het is hier in 't algemeen moeilijk arbeiden.

De snelgroeiende stad Eindhoven staat weer voor andere problemen. Van een typisch Brabantse gemeente kunnen we hier in geen enkel opzicht meer spreken. De industrialisatie heeft hier mensen uit alle landsdelen bij elkander gebracht, die uit de aard der zaak een meer technisch georiënteerd mensentype vertegenwoordigen, dat, individualistisch als het is ingesteld, moeilijk tot werkelijke gemeenschapsvorming kan overgaan. Hier staat men tegenover de problemen van de

moderne maatschappij in al zijn felheid. Van enige traditie is geen sprake meer. Dat hier de buiten-kerkelijken sterk vertegenwoordigd zijn spreekt vanzelf. De gemeente, in zielental groot, gezien althans vanuit Brabantse verhoudingen, lijdt sterk aan saecularisatie. Wonderlijk is, dat de opkomst van Eindhoven voor alle omliggende gemeenten een periode van groei en ontwikkeling heeft ingeleid, terwijl hier de ongunstige factoren van het centrum zelf door de kleinere gemeenschap teniet worden gedaan. Zo kan men dan ook hier vele bloeiende gemeenten aantreffen, waar traditie en een groeiend kerkelijk besef niet met elkander in strijd zijn, maar elkander ten goede beïnvloeden.

Komt men daarentegen in de Langstraat of het Land van Heusden en Altena, dan kan men zich nauwelijks indenken op Brabantse bodem te staan. Het aanzicht van dorpen en streek doet volkomen Hollands aan. Groene weilanden, omzoomd door dijken en verdeeld door sloten, doen de Hollander zich hier thuis gevoelen, wat ook uitkomt, daar dit gebied van oudsher Hollands is geweest. Vooral ten Noorden van de Maas is de streek door en door Protestant. Hier treft men ook weer de typische splitsing, naast Hervormden vinden we sterke Gereformeerde groepen. Het land maakt in het algemeen een welvarende indruk en is volkomen agrarisch georiënteerd. Anders weer is het in de Langstraat, waar we enkele Hervormde enclaves aantreffen, b.v. het volkomen Protestantse Sprang temidden van Rooms-Katholieke dorpen. Naast landbouw heeft de kleine industrie hier vrij grote betekenis. De overgang van dit gebied naar de meer westelijk gelegen delen van Brabant is niet zo groot. Ook het land langs het Hollands Diep maakt in alle opzichten een Hollandse indruk. Van diaspora-gemeenten is hier geen sprake, integendeel, we treffen er enkele zeer bloeiende kernen aan. Komen we op de zandgronden, en deze gebieden kent de Hollander wel als vakantieoord, dan overweegt weer het Brabantse karakter. De gemeenten worden kleiner, de onderlinge afstanden groter, het werk der predikanten moeilijker. Vooral in de zomermaanden kan men hier zeer veel vakantie-gangers aantreffen, die de meerderheid der kerkgangers uitmaakt.

Deze gemeenten sluiten weer meer aan bij het Oost-Brabantse type. Apart moeten we nog vermelden Breda en

Het „Hoge Koor“ der Grote Kerk te Breda

omgeving, waar we in alle opzichten bloeiend kerkelijk leven aantreffen. De Koninklijke Militaire Academie en vele andere rijksinstellingen maken deze plaats tot een belangrijk centrum voor geheel West-Brabant. Een ieder kent daar de indrukwekkende Grote Kerk, die heden en verleden samenbindt en waar de praalgraven der Brabantse Nassau's te vinden zijn.

Verleden en heden van het Protestantisme in deze streken is U in bovenstaande regelen onvolledig en subjectief geschilderd. Maar zij laten U zien, dat ook in deze streken, die op de Noord-Nederlander de indruk maken van een ander land met andere gebruiken en gewoonten, en waarvan hij zo dikwijls meent, dat er geen Protestanten wonen, de Hervormde Kerk reeds eeuwen het Evangelie verkondigt en zij doet het ook nu nog, al is zij dan een minderheid en al richt zich het merendeel der bevolking naar de stem van Rome. Maar zij is er en ze heeft de taak en de opdracht, om in haar zijn met woord en daad getuigenis af te leggen van de levende Heer. Haar getal is niet groot, haar arbeiders zijn weinige, maar zij ziet niet naar het getal en ze richt zich niet naar het succes. Hadde ze dat gedaan, dan ware ze hier reeds lang verdwenen. Neen, zij is bezielde met hetzelfde geloof, met dezelfde wilsen werkkraft, als waarmede de vaders hiernaartoe zijn gekomen, want zij is niet gegrondvest in de sterkte harer organisatie, in de menigte harer dienaren, maar zij is gegrondvest in Jezus Christus en daarom behoeven wij niet te rekenen en te meten en te passen en te profeteren van hoe haar loop hier zal wezen, maar moeten wij geloven en vasthouden aan het woord, dat staat boven de kerkdeur van Dinther: „Ween niet, Zie de Leeuw uit Juda's stam heeft overwonnen”.

HOOFDSTUK IV

DE GROTE KERK TE
GEERTRUIDENBERG

Nu in de voorgaande bladzijden vooral de nadruk is gelegd op de *geestelijke* ontwikkeling van het Protestantisme in het Zuiden, willen wij even de blik richten op het *stoffelijk* bezit aan kerkgebouwen beneden de Moerdijk. En — dit moet gezegd worden — hoewel niet groot in aantal, blijken deze zeer vaak van indrukwekkende schoonheid te zijn. Behalve de Sint Jan te Maastricht en de Grote Kerk te Breda, mogen de Hervormde gemeenten van Venlo, Ginneken, Roermond, Bergen op Zoom, Waalwijk en Willemstad met rechtmatige trots van hun „kerk” gewagen. Slechts zeer weinigen zullen in deze rij — terecht! — een belangrijke plaats inruimen aan de Grote Kerk te *Geertruidenberg*. Toch is deze het ten volle waard.

Wie na een hobbende rit door de Langstraat eindelijk dit oude vestingstadje heeft bereikt, ontdekt reeds van verre het machtige bouwwerk der Ned. Herv. Kerk aldaar, dat de gehele omgeving beheerst. Schilderachtig gelegen, aan de met lindebomen omzoomde Markt, nodigt het direct tot een nadere beschouwing. Helaas zal hierbij spoedig het eerste enthousiasme bekoeld zijn. Bij een oppervlakkige rondwandeling valt het op, hoe slordig en liefdeloos men in de loop der eeuwen is omgegaan met de schatten uit een roemrijk verleden. Hier en daar is het muurwerk bijgelapt, terwijl alleen het hoognodige blijkbaar in bruikbare toestand is gehouden. Het koor is er het ergste aan toe; de hoge gothische ramen zijn dichtgemetseld, door gaten en scheuren hebben weer en wind vrij spel.

Wanneer ge door het oude hek binnengaat en onder de stompe toren het schip der kerk betreedt, valt de eerste indruk tamelijk mee. De aandachtige bezoeker bemerkt echter, dat dit gebruikte gedeelte maar een deel van het gebouw is. Doordat de zijbeuken nagenoeg even hoog zijn opgetrokken als het middenschip, bevindt men zich dus in een hallekerk met drie hoge beuken en houten tongewelven, ieder met een af-

zonderlijk spitsdak. Als kanunnikenkerk is het dak van het koor aanmerkelijk verhoogd.

Zoals menig middeleeuws bedehuis, heeft ook de Gertrudiskerk een bewogen geschiedenis achter de rug. Als sleutelstad van Holland hebben graven en hertogen om het bezit van Geertruidenberg gevochten, waarbij onvermijdelijk menige kogel terecht kwam op de plaats, waar Gertrudis een kapelletje stichtte, dat later tot een monumentaal kerkgebouw is uitgegroeid. Onder de kerkelijke goederen in het land van Strijen wordt hiervan reeds in 922 door Hilsondis melding gemaakt. De historie spreekt in 1261 van een „kercke”, wier inkomsten blijkbaar in zo'n gunstige conditie zijn, dat weldra door bisschop Theobald van Luik ter plaatse een kapittel wordt gesticht met acht kanunniken. 9 October 1317 vindt de verheffing plaats tot collegiale kerk door paus Johannes XXII. De burgerstrijd tussen Hoeks en Kabeljauwen betekende de eerste ramp voor Geertruidenberg. Stad en kerk worden een prooi der vlammen (1420). Dank zij een oproep tot herstel van de schade door hertog Jan van Beieren krijgt het gebouw zijn huidige vorm.

Tegen de noordelijke muur, boven de zijingang prijkt een van de vele houten wandborden, die binnen deze ruimte een warme en feestelijke sfeer scheppen. Hoog in top zijn drie oranje-appeltjes geplaatst, met daaronder in bleekgoude letters „*Je Maintiendrai*” en het wapen van Prins Willem I. Niet zonder reden heeft men dit tijdens het pastoraat van Ds Levinus van den Borre in 1582 hier aangebracht. Aan de Vader des Vaderlands heeft de Hervormde gemeente het bezit van de Gertrudiskerk te danken. Na de overrompeling van de veste door Poyet in de nacht van 30 op 31 Augustus 1573 en de overkomst van de Prins, heeft op 8 September d.a.v. in een gezuiverde kerk de eerste Protestantse godsdienstoefening plaats onder leiding van Huibertus Cornelii Walsburgh. Geen wonder, dat na de moord te Delft aan dit Oranje-bord het volgende onderschrift is toegevoegd (1584):

Wilhem van Nassouwe, Prince van Oraengien

Een voorstander der vromen en Godes woort

Verdreeff hier Bel en tghebroet van Spaegnien

Die sy heir tot haerder schanden nog hebben vermoort

Maer Godt stiert zy spranten in

Zyn spaden voort.

Slechts van 10 April tot 24 Juni 1593 keert de Roomse geestelijkheid binnen de muren terug. Het Engelse garnizoen, ontevreden over de slechte uitbetaling der soldij, slaat aan het muiten en verkoopt Geertruidenberg aan de Spaanse landvoogd Parma. De beide plaatselijke predikanten zijn inmiddels „ter poorte uitgejaecht”. Lang duurt dit niet. De Staten-Generaal stellen een prijs op het hoofd van deze „Berghverkoopers”, de geuzendichters schelden hen de huid vol, wie in hun handen valt, wordt zonder pardon opgeknoopt. Een Liet van Geertruydenberch, op de wyse van den 68 Psalm, Anno 1593 luidt:

Graef Maurits des Lants Gouverneur

Die isser weer ghecomen veur.

En dan is voor goed het pleit beslist. Na het beroemde beleg komt de kerk definitief in Protestantse handen. Frederik Hendrik wordt gouverneur van de stad. Vijf dagen na de verovering wordt het hoogaltaar ten tweede male afgebroken en leidt Johannes Biscop (Episcopus) de Gereformeerde eredienst. De kapittelgoederen gaan in volle eigendom over aan de heer der stad, dus aan de Prins van Oranje, die verplicht is hieruit predikant en kerkedienaren te salariëren, alsmede voor het onderhoud van het kerkgebouw zorg te dragen. Deze laatste verplichting gaat weldra over aan de magistraat, die in ruil daarvoor gedaan krijgt, dat alle vis, die op en in de wateren van de Zuidhollandse Waard gevangen wordt, verkocht moet worden op de vismarkt te Geertruidenberg. Het contact tussen de Hervormde Gemeente en het Huis van Oranje mag ongetwijfeld hecht genoemd worden. Ook aan het belang der visserij voor stad en kerk herinnert een groot gedenkbord tegen de westelijke muur aan de zuidzijde van het gebouw, waarop e.e.a. op symbolische wijze is voorgesteld. „Anno 1616. Jezus zag Petrus en Andreas haer netten in de zee werpen want sy waren visschers, God ghevet al”. Wanneer wij bedenken, dat de opbrengst van de visafslag jaarlijks gemiddeld f 36.665,— bedraagt, waarvan de stad de twintigste penning genoot (f 1883,—), begrijpen wij des te beter, waarom dit kunststuk van Isaak Bouquet een ereplaats in de kerk kreeg!

Te lang is het rustig gebleven in de oude veste. In Maart 1793 rukken de Fransen na een hevig bombardement van twee volle etmalen met een grote troepenmacht de stad binnen.

Een deel leert zich onder de hoge gewelven van de kerk en verwarmt zich aan het knappende hout afkomstig van banken, preekstoel en orgel. De hitte van wel dertien vuren is zó groot, dat verschillende grafzerken springen. Als door een wonder zijn de prachtige borden gespaard gebleven. Onnodig op te merken, dat het interieur dusdanig geleden heeft, dat men zich tijdelijk voor de gewone diensten moet behelpen met een schoollokaal. De stadsfinanciën laten herstelwerkzaamheden niet toe, terwijl Lodewijk Napoleon in 1806 de tweede predikantsplaats opheft; sedert 1658 hadden hier twee predikanten gestaan. De voormalige kapittelgoederen brengt Napoleon onder de ontvanger der Domeinen te Oosterhout. Een gift van de koning van Holland blijkt ontoereikend te zijn.

Na de terugkeer van het Oranjehuis, doet de Hervormde Gemeente in 1816 een beroep op Koning Willem I, aangezien de kerk „welhaast ten eenemaal voor de godsdienstoefening onbruikbaar zijn zal, ja reeds werkelijk gedurende het winterzaizoen voor zodanig is te beschouwen en ook niet anders dan onder angstvallige zorgen voor mogelijk gevaar bij de gemeente wordt gebruikt”. Op grond van het vergeelde contract met Prins Maurits uit 1593 bepaalt de Koning, dat het onderhoud weer zal komen ten laste van 's Lands domeinen. Uit deze jaren dateert de scheidsmuur tussen koor en schip, die het schoonste gedeelte buiten gebruik stelde en zodoende het bouwlichaam ontzielde. De plechtige herdenking van het derde eeuwfeest der Reformatie (1517—1817) vindt nog plaats in „het choor der kerke, nu men met de vernieuwing of herstelling der kerke nog bezig is”. Hiermee was voorlopig het lot van de Gertrudiskerk beslist. Langzaam maar zeker geraakte het koor en de dwarsarmen in verval. Bij opgravingen in het ongebruikte deel, stort in het voormalige priesterkoor plotseling een gedeelte grond langs de kerkwand in en komt een gemetselde boog te voorschijn. Een voortgezet onderzoek leidt in 1895 tot de ontdekking van een *crypte* met vijf vensters op het Oosten en drie in de Zuidwand. Vrij zeker kan worden aangenomen, dat deze nimmer is voltooid. Ook buiten het gebouw heeft men toen de grond uitgegraven en een tweetal kelders blootgelegd op dezelfde plaats, waar eenmaal de oude kapel gestaan moet hebben. Op grond hiervan wordt aangenomen, dat wij hier te doen hebben óf met de grafkelder, waarin het lijk van Gertrudis is bijgezet

geweest, óf de plek waar een reliquie van haar bewaard is.

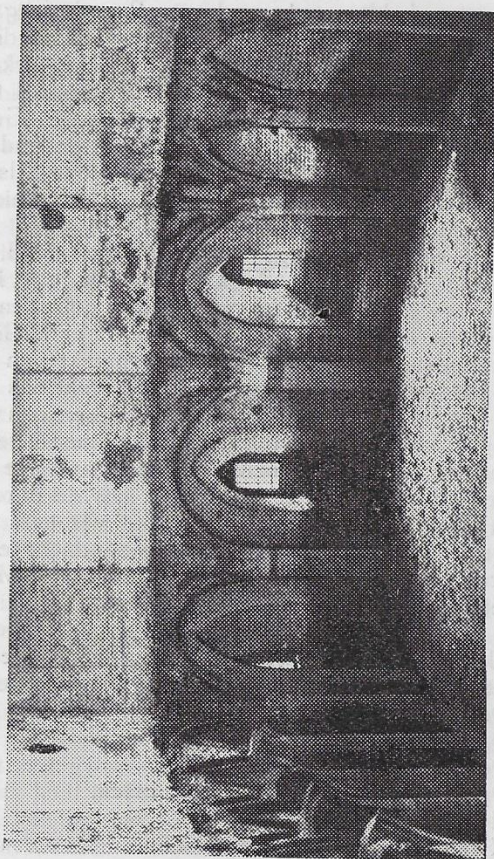
Koor en dwarspand verkeren in een treurige toestand. De meeste vensters zijn dichtgemetseld, de tand des tijds heeft het muurwerk ernstig aangetast, terwijl ook de oorlogsjaren duidelijke sporen hebben achtergelaten. Bouwkundig vormt deze ruimte het hart van de kerk. In plaats van aandacht te schenken aan de zinrijke aanleg van deze kruiskerk, heeft men het minst indrukwekkende gedeelte omgebouwd tot een preekkerk met een smakeloos 19e eeuws meubilair. Gelukkig hebben de restauratieplannen ernstig rekening gehouden met de rijke mogelijkheden, die het gebouw zelf biedt. Als eerste noodzaak zal daarom in Geertruidenberg de scheidsmuur moeten vallen.

Op zichzelf een eenvoudige oplossing, inderdaad. Maar wát zal er dan onder de oude kalklaag vandaan komen? Anderhalve eeuw is niets anders gedaan dan goten en daken in tamelijk goede staat te onderhouden, meer niét. Geertruidenbergs kathedraal klaagt ons aan; zij spreekt van liefde-loosheid en ontoereikende belangstelling; zij wekt ons diepste medelijden. Mogen wij het toelaten, dat anderen ons met de vinger nawijzen, omdat wij zó durven omgaan met onze bouwkundige schatten, die Oranje in Gods naam aan onze zorgen heeft toevertrouwd? Rust niet veeleer op ons de dure plicht om juist in Brabant hieraan in het grote verband van de Nederlandse Hervormde Kerk ruimschoots aandacht te schenken? Geertruidenberg stelt een volkomen billijke eis. Met aller hulp kan het gebeuren, dat binnen afzienbare tijd deze schandvlek wordt uitgewist en de Gertrudiskerk, die binnen haar muren Kerk en Vorstenhuis verbindt, in haar volle luister worde hersteld! Ruim drie eeuwen is hier het Evangelie verkondigd. Ook ons geldt het oude Valeriuslied:

O Nederland let op u saeck,
De tyt en stont is daer,
Op dat nu inden hoeck niet raeck,
U vryheit, die voorwaer
U ouders hebben dier gekocht,
Met goet en bloet en leven:
Want sy werd nu gantsch en t' eenemael gesocht
Tot niet te zyn verdreven.

Geertruidenberg, October 1948.

W. M. KALMIJN L.M.zn.

De crypta in het koor der Ned. Herv. Kerk te Geertruidenberg, ontdekt in 1895.
(Cliché eigendom „Bredasche Courant“)

BRONNEN EN LITERATUUR:

- Acta Synodi Gelriæ 1580-1809. 13 delen. (Class. Arch. den Bosch).
 Acta Conventus Sylvæ Ducensis extraordinarii 1648. (idem).
 Acta Classis den Bosch 1649-1816. 8 delen. (idem).
 Acta Deputatorum, Classis den Bosch 1677-1814. 3 delen. (idem).
 Historische overzichten der Ned. Herv. Gemeenten van de
 Classis den Bosch
 Classis Eindhoven der Ned. Herv. Kerk.
 Ring Venlo
 (Arch. Prov. Kerkbestuur Noord-Br. met Limburg).
 Classisacta van Dordrecht en Breda, alsmede losse stukken uit deze beide kerkelijke archieven, resp. te Dordrecht en Breda.
 Kerkeradsacta en resoluties van diverse tot de classes Dordrecht en Breda behorende Herv. Gemeenten in de plaatselijke kerkelijke archieven.
 A. Ypey en I. J. Dermout: Geschiedenis der Ned. Herv. Kerk 1819-1827. 4 delen.
 Dr J. Reitsma: Geschiedenis der Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden. 4e druk.
 Dr J. Reitsma en Dr S. D. van Veen: Acta der provinciale Synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden. Versch. delen.
 Dr H. A. Enno van Gelder: Revolutionnaire Reformatie. 1943.
 Gerh. v. d. Tuuk: Volledige verzameling van wetten en besluiten enz. 2 delen en 6 aanvullingen.
 Jacob van Oudenhoven: Een nieuwe en vermeerderde beschrijving van de Meijerije van 's-Hertogen-Bossche. ald. 1670.
 Cornelius de Witt: Leerrede over Ps. 138: 8 ter viering van het honderdjarig jubelfeest van het Classis 's-Hertogenbosch. 1741.
 Dr V. A. M. Beermann: Stad en Meijerij van 's Hertogenbosch van 1629-1648. 1940.
 Dr V. A. M. Beermann: Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch van 1648-1672. 1946.
 Dr W. Meindersma: De Herv. Gemeente te 's-Hertogenbosch 1629-1929. 1929.
 Dr W. Meindersma: De Grootte Kerkelijke Vergadering van 's-Hertogenbosch van 1648 (overdruk Arch. voor Kerkgeschiedenis VII dl 2.) 1909.
 J. Cunen: Geschiedenis van Oss. 1932.
 Gedenkboek der Ned. Herv. Gemeente van Maastricht 1632-1932. Maastricht 1932.
 Ds W. Bax: Het Protestantisme in het Bisdom Luik en vooral te Maastricht. 2 delen. 1937-1941.
 A. le Roy: Iets uit de geschiedenis van de Protestantsche Gemeente Venlo. 1883.

